

Василь Бусленко

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки***СТОСУНКИ УРЯДУ ТА ОПОЗИЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В КІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.****Vasyl Buslenko. Relationship between the Government and the Opposition of Czechoslovakia at the End of 80th Beginning of 90th of XX century.**

The study aims to identify of the specific models of cooperation between government and opposition in Czechoslovakia in transition period. In the article the prerequisites of confrontational relationships and their projection on the level of political competition and the formation of new political institutions in terms of democratization are determined.

Was proved that the character of the relationship between government and opposition in Czechoslovakia was largely determined by degree of democratization of the regime and the opposition force, it's goals and strategies. In the late 80th under pressure of the opposition, parties have moved from confrontation to cooperation, what reflected on co-option of the opposition members to the government. However, at the coalition government in fact was no division on pro-government and opposition forces, which made adaptation of opposition to the new socio-political conditions more complicated.

A fundamental difference between the relationship of government and opposition in West European countries and Czechoslovakia was noted. In West European countries, the relationship found expression in both legal and political norms. They were characterized by the fact that they are in mutual consent of the parties to act before all in the public interest without going beyond existing law. In Czechoslovakia the main opponents of the ruling forces were communists who had radically different understanding of the main goals of social development.

As for the anti-communist opposition, which operated until 1989, its isolation and the virtual disappearance were observed. The elections did not lead to authority post-communist forces, as it were observed in Poland and Hungary. The weakness of the opposition until 1989 gave her little chances at a new political conditions. It was weakened by internal divisions. Against the background of a weak opposition increased level of competition between pro-government parties. This, to some extent, contributed the establishment of new informal rules of electing of the president and prime minister of the federal government.

After the first free parliamentary elections, relations between the government and the opposition have changed to a more confrontational with minimal consensus. In Czechoslovakia, in contradistinction to Poland and Hungary, there was no opposition repositioning, i.e. its transformation from outsider of changes of political order to an active participant in the parliament. Post-opposition forces remained weak and separated political entities. In 1991-1992 clear division between progovernment and opposition forces cannot be traced. Blurred boundaries between political opponents were intensified duality of political regime, that combines the features of the previous and democratic, centrifugal tendencies, regionalization of political parties. The competition took the form of real competition within the ruling group, formally differentiated by geographic criteria into two political parties. All this weakens the inter-party competition at the level of «government-parliamentary opposition» at the national level and put the problems of democratization to the second plan, giving priority to processes of formation of independent states of Czech Republic and Slovakia.

**Key words:** political opposition, Czechoslovakia, government, authority, competition.

Криза соціалістичної системи в країнах Центрально-Східної Європи та синхронність виникнення т. зв. «оксамитових революцій» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині підтверджує наукову обґрунтованість положень С. Гантінгтона про «третю хвилю» демократизації. Досить подібною залишалася в цих країнах послідовність етапів демократичного переходу – від лібералізації режиму, своєрідної «декомпресії», до демократизації та поступового переходу до консолідованої демократії.

Тривалість та результативність демократичних перетворень у значній мірі залежали від самого типу переходу, де основними гравцями залишалися влада та опозиція. Одним з них є пактовий – перехід через компроміс і взаємні поступки, коли досягається порозуміння між владною елітою та опозицією. Таким шляхом пішли Польща та Угорщина. В цих країнах активно діяли інститути кооперативної взаємодії – «круглі столи», взаємоузгоджені рішення

яких значною мірою визначали контури майбутнього переходу до демократії та побудови нових політичних інститутів на основі плюралізму та конкуренції.

За іншим сценарієм розгортались процеси в Чехословаччині. В цій країні відбувся перехід через абдикацію (відречення), коли стара еліта вимушено відмовилася від влади, погоджуючись на часткову передачу її опозиції. За своїм характером це нав'язаний тип переходів. Як правило, вони є менш стійкими, оскільки залишають без уваги досить вагомий деструктивний потенціал, зосереджений в консервативній частині правлячої еліти, яка з втратою влади радикально змінює свій статус на опозиційну. У період переходу до демократії відносини між владою та опозицією набувають особливого значення. Саме тому як у теоретичному, так і в практичному сенсі існує необхідність глибшого вивчення політичної поведінки, стратегії і тактики влади та опозиції в Чехословаччині.

Вивченням даної проблеми займалися в основному іноземні науковці. Комплексний аналіз політичної поведінки опозиції та уряду в Чехословаччині здійснив польський вчений Т. Кравчик [1]. Теоретичні аспекти роботи, зокрема репозиціонування політичних сил у перехідний період, знаходимо в працях Дж. Левіса [2], Р. Дарендорфа [3], Н. Кітсчелта [4]. А. Лузана [5]. Специфіка формування опозиції в умовах недемократичних режимів стала об'єктом наукових розвідок А. Циганкова [6]. Вивченню різних аспектів взаємодії уряду та опозиції в Чехословаччині присвятили свої роботи М. Вахудова [7], Г. Зеленько [8], Й. Бурес [9], Д. Олсон [10]. Розгляд взаємовідносин «урядпарламентська опозиція» через трансформацію партійних систем частково знаходимо в праці Т. Голосова [11]. Однак, у даних роботах недостатньо повно розкрито питання зміни моделі стосунків між урядом та опозицією в Чехословаччині в ході поділу на парламентську більшість та меншість.

Виходячи з вищезазначеного, метою статті є виявлення специфіки стосунків влади та опозиції в Чехословаччині в перехідний період. Для нас є важливим завданням визначити передумови конфронтаційного характеру їхньої взаємодії та проаналізувати як це відобразилось на рівні політичної конкуренції та формуванні нових політичних інститутів в умовах демократизації. Це, в свою чергу, дозволить розширити теоретичну базу системного дослідження політичної опозиції в контексті проектування та оптимізації її взаємодії з владою.

Стійкість та стабільність демократії, її рух до рівня консолідованої у значній мірі залежить від якості політичного змагання в момент зміни режимів. Скажімо, реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет у суспільстві, та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Можна погодитись із російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що партії-наступники виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи [11, с. 53].

Стосунки між владою та опозицією передбачають як співпрацю, так і суперництво в різних сферах політичного життя. При цьому політична конкуренція між владою та опозицією є однією з необхідних умов розбудови самої демократії. Політичну конкуренцію ми розглядаємо як систему публічних стримувань і противаг, що встановлює легітимні правила і норми взаємодії політичних акторів у боротьбі за державну владу [12, с. 40]. Розвиток стабільних і конкуруючих політичних партій та організацій сприяє формуванню змагальної політичної системи та запобігає згортанню демократії та приходу до влади еліт, орієнтованих на впровадження демократичних реформ.

Особливо важлива така конкуренція на етапі переходу до демократії. Наявність нереформованої комуністичної партії та слабка опозиція знижує політичну конкуренцію. В результаті політичні дивіденди можуть отримати треті сили, які, використовуючи популістську риторичку та націоналістичні гасла, на довгий час можуть гальмувати

демократичні перетворення, як це сталося у Словаччині в 1994-1998 рр. за прем'єра В. Мечіара.

Повернемося тепер до Чехословаччини кінця 80-х років та визначимо чинники, що впливали на вибір моделі взаємовідносини між комуністичною владою та опозицією. Для цього охарактеризуємо політичний режим країни, взявши за основу теорію недемократичних режимів Дж. Лінца. В Чехословаччині був мінімальний ступінь політичного плюралізму. До 80-х років розрізнені опозиційні групи мали незначну вагу і їх діяльність не вирізнялася особливою активністю. Лише з другої половини 80-х рр. у їх середовищі на тлі зростання протестних настроїв у суспільстві спостерігалися прояви невдоволення режимом. Ступінь ідеологізації був досить низький. Ні більшість суспільства, ні представники режиму не сприймали офіційної ідеології як вірогідного аргументу на підтримку режиму, але надавали їй значення як обов'язково необхідному набору слів [9, с. 36]. Внаслідок екзогенного характеру самого режиму він сприймався як насаджений. За концепцією недемократичних режимів Х. Кітчелта чехословацький політичний режим можна віднести до «бюрократично-авторитарного» [4, с. 453].

В умовах неконкурентного розвитку моносистеми з єдиною визнаною офіційною ідеологією комуністичні партії перетворились на особливий механізм монопольного формування та утримання влади. При цьому Комуністична партія Чехословаччини (далі КПЧ), на відміну від Польської об'єднаної робітничої партії та Угорської комуністичної партії, здійснювала досить консервативну політику. КПЧ не була реформована, не бажала позбутися свого монопольного становища та не сприймала ідею змін. Такий характер правлячої партії негативно позначався на рівні її легітимності і поволі створював умови для виникнення досить специфічної опозиції. Вигляд цієї опозиції сформувався, головним чином, внаслідок її недостатньої інституціоналізації. Опозиція тогочасному режиму становила собою соціальний рух, що не мав чітко визначеної структури. В цьому сенсі опозиція виступала як «антиорганізація». Такий опозиції, за визначенням А. Циганкова, притаманні наступні особливості: 1) її виникнення відзначено лише етапом лібералізації комуністичного режиму; 2) при виникненні такої опозиції, що формується найчастіше з елітних верств (студенти, інтелектуали), вона з різних причин не зустрічає негайних репресій з боку режиму [6, с. 54].

Для розуміння специфіки формування опозиції в Чехословаччині варто взяти до уваги виникнення на початку 1977 р. неформальної організації Хартії-77. Це дисидентське угруповання, відстоюючи права людини на свободу, вільне пересування та доступ до інформації, істотним чином підривало довіру населення до тогочасного режиму. Однак, організація не ставила під сумнів саме його існування. Така «неполітична» політика була визнанням того, що в недемократичному режимі не може існувати класична опозиція і що їй дозволяється діяти лише в рамках, визначених режимом.

Ініційована в 1995 р. М. Горбачовим перебудова в Радянському Союзі, лібералізація політичних режимів у Польщі та Угорщині та консервативна політика КПЧ підштовхнули чехословацьку опозицію до активніших дій. В результаті диференціації опозиційного руху виникли декілька організацій. На початку 1987 р. створюється Демократична ініціатива (далі ДІ). Проте навіть ДІ, як і Хартія-77, на той час не були готові виступити в якості антисистемної опозиції і перейти до відкритої конфронтації з державною владою [9, с. 27]. У жовтні 1988 р. виникає Рух за громадянські свободи (РГС), який зайняв радикальну позицію і вимагав відміни провідної ролі КПЧ, розвитку плюралізму всіх форм власності. Однак, організація не мала сильного проводу та чіткого усвідомлення як реалізувати задекларовані принципи.

Лише з липня 1989 р. в міру радикалізації політичної ситуації відбулося об'єднання розрізнених організацій (РГС, ДІ, Незалежного світового об'єднання) в єдину опозиційну організацію – Чехословацький громадянський комітет. У перспективі він був покликаний сформулювати узгоджену політичну програму. Інтегральною ідеєю структури стали ліквідація монопольної влади правлячих партій, встановлення істинно демократичної форми правління на основі парламентської демократії, реформування економіки.

На відміну від Польщі та Угорщини, де правлячі режими були більш ліберальними і з'явилась реальна можливість створення опозиційних суспільно-політичних рухів на загальнодержавному рівні, в Чехословаччині «...жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, призвівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм» [8, с. 114]. Зокрема, в листопаді 1989 р. в Празі виникає «Громадянський форум» (далі ГФ), а в Словаччині було створено опозиційну організацію «Громадськість проти насилля» (ГПН). Проте через низький рівень самоорганізації ці структури спочатку не проявляли особливої зацікавленості в прямій участі у процесі формування влади, позиціонуючи себе в якості сили, яка лише контролює діяльність уряду.

У той час, як опозиція поступово радикалізувала свої вимоги та посилювала тиск на владу, лідери КПЧ фактично опинилися в міжнародній ізоляції. Вони вже не могли отримати підтримку з Москви, відтак це в перспективі мінімізувало використання силового сценарію розв'язання конфлікту з опозицією. Більше того, в західних політичних колах гостро критикували тогочасну владу, закидаючи їй причетність до подій 1968 р. та небажання здійснювати демократичні реформи. Чехословаччина виглядала окремішньо на тлі лібералізації політичних режимів у Польщі та Угорщині. Упродовж 20 років правляча верхівка компартії не мала ні практики проведення реформ, ні досвіду діалогу з опозицією.

У процесі розпаду старої політичної системи та становлення нової політичні актори потрапляють в умови інституційної невизначеності та ризику. Старі інститути виявляються не здатними ефективно керувати та забезпечувати збереження привілейованих позицій правлячій групі, а нові ще не склались або не володіли достатньою ефективністю, необхідною для підтримки стабільності та порядку. За таких обставин як влада, так і опозиція в Чехословаччині, проявляли підвищену активність з метою позбутися невизначеності та мінімізувати потенційні ризики. Без прийняття компромісних рішень було складно зробити інституційний вибір, від якого в майбутньому значною мірою залежали б динаміка політичного процесу та умови, які детермінували подальшу діяльність і влади, і опозиції. Тому під тиском наростаючих масових суспільних процесів проти комуністичної влади, які розпочалися 17 листопада 1989 р., уряд Чехословаччини змушений був піти на переговори з опозицією. Партійні реформатори під керівництвом прем'єра федерального уряду Л. Адамса, виключили з розмов прихильників «твердої» лінії КПЧ. З боку опозиції в розмовах брали участь усі відомі осередки дисидентських груп [1, с. 398]. У ході домовленостей обидві сторони прийшли до компромісу, узгодивши формування в грудні 1989 р. нового уряду, його персональний склад, а також особу нового президента. В результаті було утворено Уряд народної згоди М. Цалфи, який репрезентував усі сили в недемократичній державі включно з докооптованими до того парламенту членами опозиції (однак, без надання їм виборчого мандату). У зміненому уряді перевагу мали некомуністичні сили.

Перші вільні вибори до парламенту в червні 1990 р. і переобрання В. Гавела на посаду президента впровадили елемент демократії на формальному рівні. Мали вони однак характер операції, яка легітимізувала демонтаж комунізму, але не встановлювала самої демократії. Офіційний уряд, очолений Я. Черногурським, мав характер «гіпертрофованої» коаліції, до

якої входили три угруповання – ГФ, ГПН і Християнськодемократичний рух (далі ХДХ). Разом вони контролювали понад 60% місць у парламенті. В якійсь мірі опозиційною до уряду залишались ліві сили, представлені КПЧ та Соціалдемократичною партією, яка була відновлена в 1990 р. Що стосується КПЧ, то вона стала другою за розміром партією, але недопустимим коаліційним партнером для будь-якої іншої партії в парламенті. Загалом лівиця впродовж довгого часу лишалася поділеною і слабкою, передавши постопозиційним партіям безпроблемну більшість у парламенті після перших – а також других і третіх – вільних виборів [7, с. 55].

Слід відзначити принципову відмінність між взаємовідносинами влади та опозиції в країнах Західної Європи та Чехословаччини. В західноєвропейських країнах ці відносини знайшли своє вираження як у правових, так і в політичних нормах. На думку А. Лузана, їх головним чином характеризує те, що вони за обоюсторонньою згодою сторін діють насамперед в інтересах суспільства, не виходячи за рамки існуючих правових норм [5, с. 45]. В Чехословаччині головними опонентами провладних сил виступали комуністи, які мали кардинально інше розуміння головних цілей суспільного розвитку.

В лівому опозиційному таборі відбувалися процеси організаційного становлення партій, вибору власної стратегії, диференціація їх за географічною ознакою. В таборі більшості теж була неоднозначна ситуація. Щодо самої антикомуністичної опозиції, яка діяла до 1989 р., спостерігалось, за визначенням П. Левіса, «її ізолювання та віртуальне зникнення» [2, с. 616]. Вибори не привели до влади посткомуністичні сили, як це було в Польщі та Угорщині. Слабкість самої опозиції до 1989 р. давала їй мало шансів у нових політичних умовах. Послаблювали її внутрішні розколи. В квітні 1991 р. В. Мечіар з майже половиною депутатів від ГПН вийшов з парламентської більшості, заснувавши Рух за демократичну Словаччину (далі РЗДС). Це істотно послабило парламентську групу постопозиціонерів.

Варто зазначити, що на тлі ослабленої опозиції посилюється конкуренція між проурядовими партіями. Цьому, в певній мірі, сприяло встановлення нових неформальних правил обрання президента країни та прем'єра федерального уряду. Йдеться про збереження засад, що коли президентом стане чех, то словак повинен був зайняти крісло прем'єра федерального уряду і навпаки. Незважаючи на те, що чеська Громадянська демократична партія (далі ГДП) і словацька Громадськість проти насилля (ГПН) мали приблизно однакову підтримку електорату, то президентура В. Гавела *a priori* виключала підтримку номінації В. Клауса на главу уряду. Таке розв'язання генерувало серед політичних еліт конфлікт та посилювало відцентрові тенденції, роблячи парламент нестабільним та хитким. В такий спосіб центром порушувався принцип конкурентності, що мало наслідком обмеження можливості формування диференційованих кабінетних коаліцій і побудови загальнодержавних партій. Також це істотно послаблювало формування парламентської опозиції.

На диференціацію в таборі парламентської більшості істотним чином впливало загострення міжнаціонального конфлікту між словаками та чехами, який посилювався словацько-угорськими і чесько-моравськими антагонізмами. На ці суперечки щораз сильніше впливала економічна нестабільність. Звичайно, не можна стверджувати однозначно, що лінії конфлікту автоматично проектувалися в площину поділу «уряд-опозиція». Проте, конфлікт сильно впливав на конфронтаційний характер між урядовцями та їх політичними опонентами і в значній мірі створював бар'єр між ними.

Взагалі в 1990-1992 рр. досить непросто було визначити склад урядової більшості та опозиції через їх мінливий характер, нечіткість обрисів як самої опозиції, так і провладної більшості. Це можна пояснити декількома причинами. Однією з них є суперечливий характер формування партій на загальнодержавному рівні. Варто відзначити, що

Чехословаччина в 1990-1992 рр. залишалась федеративним утворенням з офіційною назвою – Чеська та Словацька федеративна республіка. Як справедливо відзначив Д. Олсон, після 1991 р. «... спільна держава не мала єдиної спільної партійної системи, а мала дві системи. Кожна республіка мала свою власну партійну систему. Нові демократичні партії утворювались не через поділ єдиної, спільної організації, а з розламів у двох організаціях, по одній з кожної республіки» [10, с. 155]. Зокрема, з розпадом ГФ і ГПН урядову коаліцію утворили Громадянська демократична партія (ГДП), Громадянський демократичний альянс (ГДА) і ГПН. На практиці дійшло до ситуації, в якій чеські партії могли співпрацювати з деякими словацькими партіями в підтримці економічних рішень уряду, а могли (і так частіше було) їм опонувати. Чеськими партіями в уряді були ГДП і ГДА, а словацькою партією була ГПН. Таким чином, урядуючі партії склалися передусім з чехів, а більшість проурядових словацьких угруповань часто займала критичну по відношенню до дій уряду позицію. З іншого боку, опозицію до уряду творила частина комуністів, представників Моравії.

Наступні вибори в червні 1992 р. також не призвели до формування стійкої більшості та опозиції. Вони швидше стали черговим плебісцитом, на якому громадяни мали вибрати побудову демократії в рамках федеративної держави або побудову демократії в двох суверенних державах. У цей час у провладному таборі загострився поділ між двома домінуючими політичними партіями, а конкретніше – між їх лідерами. В липні 1992 р., після зняття Я. Черногурського з посади глави федерального уряду, він переводить свою активність в Словацьку Республіку, декларацію про незалежність якої 17 липня 1992 р. проголосив словацький парламент.

Відцентрові тенденції в Чехословаччині загострили боротьбу за першість між РЗДС В. Мечіара і ГДП В. Клауса. Фактично на той час суперництво йшло між словацькою та чеською партіями. Обидва політики могли вирішити конфлікт між чехами і словаками, однак вони зосередились на зміцненні своїх політичних сил. Очевидно, що в умовах домінування в парламенті Чеської та Словацької федеративної республіки двох конкуруючих між собою партій, опозиції відводилась номінальна роль. Решта політичних еліт Чехословаччини не створили успішного політичного фронту, який б послаблював РЗДС і ГДП. Очевидно, що поділ «уряд-опозиція» в контексті конфлікту між чехами та словаками послаблював орієнтацію більшості еліт на помірковане політичне суперництво в рамках партійної системи. Такий розвиток подій призвів до того, що демонтаж федеральної республіки чехів та словаків був неминучим політичним вирішенням проблеми. 25 листопада 1992 р. чеські і словацькі політичні еліти дійшли до компромісу у справі ліквідації Федерації Чеської та Словацької республіки, яка відбулася 31 грудня того ж року.

Вибори 1990 та 1992 рр. у федеральний парламент не привели до влади колишню опозицію. Можна застосувати до даної конкретної ситуації положення Р. Дарендорфа: «існує можливість накреслити на карті шлях від комунізму до свободи, від панування номенклатури до демократичних інститутів. Політичні інститути встановлюються швидко. Перед тим, як вони набудуть міцності, вони повинні пройти випробування «подвійною зміною», тобто уряд повинен двічі змінитися демократичним способом» [3, с. 23]. Однак така зміна відбудеться в Чехії та Словаччині лише після парламентських виборів 1998 р.

Таким чином, характер стосунків між владою та опозицією в Чехословаччині у значній мірі був детермінований ступенем демократизації самого режиму, а також силою опозиції, її цілями та стратегією. В кінці 80-х років під тиском опозиції сторони перейшли від конфронтації до співпраці, що відобразилось на кооптуванні членів опозиції до уряду. Однак, у коаліційному уряді фактично не було поділу на проурядові та опозиційні сили, що ускладнювало адаптацію опозиції до нових суспільно-політичних умов.

Після перших вільних парламентських виборів, стосунки між владою та опозицією змінилися на більш конфронтаційні з мінімальним консенсусом. В Чехословаччині, на відміну від Польщі та Угорщини, не відбулося репозиціонування опозиції, тобто її трансформація з аутсайдера змін політичного порядку на активного її учасника у парламенті. Постопозиційні сили залишались роз'єднаними і слабкими суб'єктами політики.

У 1991-1992 рр. не простежується чіткого поділу на провладні та опозиційні сили. Розмитість меж між політичними опонентами посилювала дуалізм політичного режиму, який поєднував у собі ознаки попереднього та демократичного, відцентрові тенденції, регіоналізацію політичних партій. Конкуренція набула форми змагання всередині елітної правлячої групи, формально диференційованої за географічним критерієм на дві політичні партії. Все це послаблювало міжпартійну конкуренцію на рівні «уряд-парламентська опозиція», на загальнодержавному рівні та робило проблеми демократизації вторинними, надаючи пріоритетності процесам формування незалежних держав Чехії та Словаччини.

1. *Krawczyk T.* Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy / T. Krawczyk. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 480 s.
2. *Lewis G.* The Repositioning of Opposition in East-Central Europe / G. Lewis // *Government and opposition*. – 1997. – Vol. 32, No 4. – P. 614–631.
3. *Дарендорф Р.* После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф. – М., 1998. – 271 с.
4. *Kitschelt H.* Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies / H. Kitschelt // *Party Politics*. – 1995. – No 1. – P. 447–472.
5. *Лузан А.* Природа и политическое поведение оппозиции в модернизируемом обществе / А. Лузан // *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї*. – 2002. – № 3. – С. 43–48.
6. *Циганков А.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. Циганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.
7. *Вахудова М.* Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. Вахудова ; [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К. : Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 379 с.
8. *Зеленько Г.* Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
9. *Bureš J.* Konec starého režimu a příčiny jeho pádu / J. Bureš // *Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému* / Charvát J., Just P., Štefek M. – Praha : Grada Publishing, 2012. – P. 13–36.
10. *Olson D.* Democratization and political participation: the experience of the Czech Republic / D. Olson / *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe* / [ed. by K. Dawish, B. Parrot]. – Cambridge : University Press, 1997. – P. 150–196.
11. *Голосов Г.* Партийные системы России и стран Восточной Европы: генезис, структура, динамика / Г. Голосов. – М. : Весь мир, 1999. – 150 с.
12. *Елисеев С.* Институциональный дизайн как фактор развития политической конкуренции в России / С. Елисеев // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12*. – 2009. – Вып. 3, ч. 1. – С. 40–46.